

महत्वाची व्यक्तीमत्व

प्रस्तावना :

या प्रकरणांमध्ये आपण युरोपमधील अशा काही व्यक्तीमत्वाचा आभ्यास करणार आहोत की ज्यांनी पमध्ये आपल्या विचारांनी व कायनि छाप पाडली की ज्यामुळे युरोपचा चेहरामोहरा बदलला कार्याचा विचारांचा पगडा पूर्ण युरोपमध्ये पसरला. ऑस्ट्रियामध्ये मेटरनिकने जुनी विचारसरणी व व्यवस्था मजबूत केली तर सरदार, धर्मगुरूना त्याने वर्चस्व मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला व लोकशाहीचा द्वेष केला. एवढेच नव्हे तर सनातनी व्यवस्था जैसे थे ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या या विचारानेच त्याने राष्ट्रवादी विचाराना थोपवण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करून ४० वर्षे राज्य केले.

कार्ल मार्क्स ज्याने साम्यवादी विचारसरणी संपूर्ण जगात पसरवण्याचा प्रयत्न केला त्याला रशिया व चीनमध्ये झालेल्या क्रांतिचा प्रणेता म्हणून ओळखतात. १८६७ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ म्हणजे सामाजिक मुल्यांच्या विचारांचे भांडार म्हणता येईल. जगातील कामगारांना त्यांच्या शोषणाविरुद्ध लढण्याची ताकद या ग्रंथाने दिली. हा ग्रंथ म्हणजे समाजवादाचे बायबल मानले जाते. मानव जातीचा इतिहास दोन विभागात विभागला आहे. एक 'आहे रे' व 'दुसरा नाहे रे' हे त्याने प्रतिपादन करून वर्ग कलहाचा सिद्धांत मांडला.

अब्राहम लिंकन याने अमेरिकेतील गुलामगिरीला विरोध केला. इतकेच नव्हे तर गुलामीची प्रथा संपवण्यासाठी प्रयत्न केले. समाजाला काळीमा फासणारी गुलामगिरी नष्ट केली व त्यांना सामाजिक प्रवाहामध्ये बरोबरीचे स्थान दिले.

मेटरनिक (१७७३-१८५९)

• मेटरनिकचे पूर्वायुष्य

मेटरनिकचा जन्म १७७३ मध्ये ऑस्ट्रियातील काब्लेज शहरात एका सधन सरदार घराण्यात झाला. लहानपणापासून त्याच्यावर झालेल्या संस्कारामुळे व शिक्षणामुळे त्याला जुन्या गोष्टींची, जुन्या तत्वांची आवड होती. जुनी विचारसरणी व व्यवस्था त्याला अतिशय आवडत असे म्हणूनच तत्कालीन युरोपमध्ये असलेल्या वर्गपद्धतीनुसार त्याला सरदार व धर्मगुरूचे वर्चस्व व मोठेपण आवडत असे. लोकशाहीबद्दल त्याला तिरस्कार असल्यामुळेच फ्रेंच राज्यक्रांती त्याला आवडत नव्हती. ही क्रांती म्हणजे युरोपच्या असाध्य रोग होय, असे तो म्हागे. मेटरनिक लोकशाहीस 'अंधाराचे राज्य' असे म्हणत असे, म्हणूनच तो प्रतिगामी व सनातनी बनलेला होता. यासाठी 'जैसे थे' धोरण कायम ठेवण्याकडे त्याचा कल होता. मेटानिक कडे असलेल्या केली. ही जबाबदारी त्याने १८०९ पर्यंत उत्कृष्टपणे सांभाळली. त्यानंतर १८०९ मध्ये त्याची परराष्ट्र मंत्रीपदावर हुशारीमुळे व गुणांमुळेच ऑस्ट्रियाच्या राजाने १८०४ मध्ये त्याची नेमणूक फ्रान्समध्ये ऑस्ट्रियाचा राजदूत म्हणून नियुक्ती झाली. मेटरनिक आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर १८२१ मध्ये ऑस्ट्रियाचा प्रधानमंत्री बनला. यावेळी तो केवळ ३८ वर्षांचा होता. प्रधानमंत्री पदाची धुरा त्याने पुढे ४० वर्षे सांभाळली.

ऑस्ट्रीयन जनता मेटरनिकला राजपुत्र म्हणत असे. मात्र १८४८ मध्ये लोकांनी त्याच्याम निदर्शने केली व शिरून मेटरनिकला पदच्युत करा अशी मागणी केल्याने मेटरनिकस इंग्लंडला पळून गेला. तेथेच त्याने उर्वरित आयुष्य निर्वासीतासारखे घालविले व अखेर १८५९ ला मरण पावला.

मेटरनिकची उद्दिष्टे :

मेटानिकने आपल्यासमोर जी उद्दिष्टे ठेवलेली होती ती मेटरनिकच्या प्रतिगामित्वाची ज्वलंत उदा होती. त्याने आपली विचारप्रणाली आयुष्यभर सांभाळून पुरोगामी विचारसरणीस पायबंद घालण्याचा नेहमी प्रयत्न केला.

१. फ्रेंच क्रांतीस विरोध :

फ्रेंच राज्यक्रांती ही फ्रान्समधील परंपरावादी विचारसरणीला आव्हान देणारी होती. या क्रांतीने युरोपमधील पारंपरिक समाजव्यवस्थेवर आघात करण्याचा प्रयत्न केला. या क्रांतीपासून प्रेरणा घेऊन युरोपमध्ये जवळजवळ सर्वत्र अनियंत्रित राजेशाही नष्ट करण्याचे प्रयत्न त्या- त्या देशातील जनता करू लागली होती. युरोप मधील जनता नवविचारांनी भारावली होती. त्यामुळे कित्येक ठिकाणी असणाऱ्या जुन्या राजेशाही राजवटी संपून तेथे लोकशाही राज्ये रुजू लागली होती. तथापि, हे लोकशाहीचे वारे ऑस्ट्रियामध्ये येऊ नयेत असा प्रयत्न मेटानिकने सुरू केला. भिन्न भाषिक व भिन्न वर्णीय असलेले ऑस्ट्रीयन साम्राज्य सांभाळणे ही सम्राटाकरिता तारेवरची कसरत होती. अशातच क्रांतीमुळे निर्माण झालेल्या नवविचारांचा प्रवाह ऑस्ट्रियात येण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. त्यामुळे ऑस्ट्रीयन साम्राज्य कोसळणार होते. मेटरनिकला ऑस्ट्रीयनचे ठेवायचेच होते, म्हणूनच त्याने फ्रेंच क्रांतीला सतत विरोध करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते.

२. राष्ट्रवादी विचारांना थोपविणे :

नेपोलियनच्या कारकिर्दीत ऑस्ट्रियामधील जनतेस राष्ट्रवादी विचारसरणीला चालना मिळू लागली होती. ऑस्ट्रियामध्ये राष्ट्रवादी विचारसरणी शिरली तर ऑस्ट्रियाची अनियंत्रित सत्ता संपणार होती म्हणून टाक असा प्रयत्नपूर्वक राष्ट्रवादी विचारसरणीस थोपवित राहिला.

३. लोकशाहीचा विरोधक :

प्रतिगामी विचारसरणीत वाढलेला मेटरनिक एवढा कट्टर बनला होता की, त्याला लोकशाही राजवट अजिबात नको होती. लोकशाही म्हणजे गंभीर समस्या निर्माण करणारी, देशाच्या प्रगतीवर परिणाम करणारी आणि गोंधळाचे वातावरण निर्माण करणारी राज्यव्यवस्था होय असे तो म्हणत असे.

४. सत्तेचे विकेंद्रीकरण

ऑस्ट्रियाची व संपूर्ण युरोपची सत्ता आपल्याभोवती फिरत राहावी अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. युरोप ट्रेन साम्राज्य राहावे व एक ज्येष्ठ मुरारी म्हणून आपणाकडे सर्व युरोपने पाहावे ही त्याची कट इच्छा असल्यामुळे तो सत्तेच्या केंद्रीकरणासाठी प्रयत्न करीत राहिला. **मेटरनिक पद्धती :**

युरोपातील जनतेच्या राष्ट्रीय आकांक्षा, लोकशाहीची मागणी, सनदशीर राज्यपद्धती करिता चाललेल्या मेटरनिकला चिरडून टाकायच्या होत्या. यासाठी त्याने व्हिएना परिषदेत फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वीच व्यवस्था युरोपात निर्माण करणेचा प्रयत्न केला. वारसा हकाचे तत्व अमलात आणून जुन्या राजवटी पुन्हा निर्माण केल्या. नेपोलियनची राज्य व्यवस्था उद्ध्वस्त करून टाकली. मेटरनिक केवळ व्हिएना परिषदेत जुन्या व्यवस्थेचे दुरसजीवन करून ती व्यवस्था कशी टिकून राहील. त्यासाठी प्रयत्न करत होता. राष्ट्रवादी, लोकशाहीवादी विचारापासून तिचे संरक्षण कसे होईल याची त्याला काळजी होती. म्हणूनच त्याने संयुक्त युरोप हा संघ निर्माण केला. संयुक्त युरोपमध्ये आपला प्रभाव पाडून क्रांतिकारी घटना दडपून टाकण्यासाठी संयुक्त युरोप हे हत्यार बनविले. त्याच्यामुळेच संयुक्त युरोप हि संघटना हुकुमशाही राज्यसंघ बनला.

अशा रीतीने प्रतिगामी मार्गाचा अवलंब करून मेटरनिकने व्हिएना काँग्रेसने अमलात आणलेली व्यवस्था युरोपातील प्रत्येक देशात कायम टिकवून धरण्याचा प्रयत्न केला. यालाच 'मेटरनिक व्यवस्था' किंवा 'मेटरनिक राज्यपद्धती' म्हणतात. म्हणूनच संयुक्त युरोप या संघटनेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

• संयुक्त युरोप (Concert of Europe):

मेटरनिकच्या युगातील एक महत्त्वपूर्ण संघटना म्हणजे 'संयुक्त युरोप' होय. या संघटनेचे ध्येयही इतर संघटनांप्रमाणे क्रांती तत्त्वे नष्ट करणे आणि युरोपात शांतता प्रस्थापित करणे हेच होते. प्रथमतः या संघटनेत इंग्लंड, रशिया, ऑस्ट्रिया, प्रशिया ही चार राष्ट्रे समाविष्ट होती म्हणून त्यास 'चतुः संघ' (Quadruple Alliance) असे म्हटले जाते. या चारही राष्ट्रांनी २० नोव्हेंबर, १८१५ रोजी संघटना स्थापन करून त्यावर स्वाक्षऱ्या केल्या. एक्सलाशापेलची काँग्रेस झाल्यानंतर या संघटनेत फ्रान्सही सहभागी झाला. त्यामुळे संघाचे चतुर्मुखी स्वरूप जाऊन त्यास संयुक्त युरोप (Concert of Europe) असे नाव देण्यात आले. फ्रेंच क्रांतीनंतर व नेपोलियनच्या पाडावानंतर राष्ट्रवादी चळवळींना पायबंद घालण्यासाठी युरोपातील राष्ट्रांनी एकत्र यावे असा प्रस्ताव ऑस्ट्रियाचा पंतप्रधान मेटरनिक याने मांडला. त्यानुसारच या संघटनेची स्थापना झाली. अशाच पद्धतीचा प्रस्ताव पूर्वी ऑस्ट्रियन पंतप्रधान कानीटझ याने १७९१ मध्ये प्रथम मांडलेला होता परंतु कानिटझचा प्रस्ताव तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळे अमलात आला नाही. मेटरनिकचा प्रभाव मुत्सद्देगिरी यामुळे 'संयुक्त युरोप' ही संघटना अस्तित्वात आली.

• संयुक्त युरोपचे हेतू :

१. नेपोलियनच्या काळातील युद्धामुळे युरोपच्या राजकीय परिस्थितीचा बिघडलेला समतोल पुन्हा प्रस्थापित करणे,
२. युरोपात शांतता टिकविण्यासाठी देशादेशांनी एकमेकांशी मैत्री करणे.
३. फ्रान्सला एकाकी पाडल्यास वा राष्ट्राचा स्वाभिमान दुखावेल म्हणून व्हिएना परिषदेच्या प्रासा झालेल्या प्रादेशिक अन्यायाची फेरतपासणी करणे.
४. युरोपातील इतर सोडविणे इतर प्रगती करणे व औद्योगिक क्रांतीचा प्रसार ध्येय संघटनेने ठेवले होते.
५. क्रांतिकारक विचारांना दडपून टाकण्यासाठी युरोपातील देशांनी एकमेकांना सहकार्य करणे. नेपोलियनच्या पराभवानंतर युरोपमध्ये राजकीय परिस्थिती अस्थिर बनलेली होती.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात संशयाचे वातावरण होते. म्हणूनच विविध प्रश्न सोडविणे व युरोपात राजकीयशांतता निर्माण करणे यासाठी संयुक्त युरोपही संघटना अस्तित्वात आली. संयुक्त युरोपच्या चार बैठका महत्वपूर्ण होत्या.

१. एक्सलाशापेलची बैठक (१८१८) :

संयुक्त युरोपचे पहिले अधिवेशन प्रशियाच्या ताब्यात असलेल्या एक्सलाशापेल येथे झाले. फ्रान्सच्या सरहद्दीवर दीड लाख सैन्य तैनात केलेले होते. फ्रान्सने मुदतीपूर्व युद्धखंडणी दिल्यामुळे व नामुळे सेना काढून घेण्याचा निर्णय या बैठकीत झाला. तसेच संयुक्त युरोपमध्ये प्रत सभासदत्व देण्यात आले. याशिवाय अनेक निर्णय या बैठकीत घेण्यात आले. समुद्रावरील चाचेगिरी बंद करण्यासाठी भूमध्य सागरात सर्व युरोपीय राष्ट्रांनी एक संयुक्त नाविक दल उभे करावे असा प्रस्ताव रशियाने मांडला. तथापि, इंग्लंडने यास नकार दिला. बँडेन संस्थानाच्या वारसासंबंधी ऑस्ट्रिया व रशिया येथील ज्यू जमातीसंबंधी बैठकीत चर्चा झाली. परंतु निर्णय घेतले नाहीत, या बैठकीमध्ये मोनॅकोच्या सत्ताधीशाला काही सूचना दिल्या. हेस येथील प्रमुखास 'राजा' ही पदवी पाहिजे होती. मात्र ती त्याच्या विनंतीवरूनही मिळाली नाही. दक्षिण अमेरिकेत स्पेन व इंग्लंड या देशांच्या वसाहती होत्या. याबाबतच्या प्रश्नांकडे परिषदेने लक्ष दिले नाही, नॉर्वे व डेन्मार्क या देशांशी स्वीडनने तह केले होते. त्यांचे पालन न केल्याबद्दल स्वीडनच्या राजास सूचना देण्यात आल्या. गुलामगिरीच्या उच्चाटनासाठी इंग्लंडने जास्त प्रयत्न केला तर रशियाने विरोध केला. या बैठकीमध्ये इटली व जर्मनीच्या एकीकरणाविषयी चर्चा झाली नाही. हॉलंड व बेल्जियमच्या विभाजनासाठी निर्णय घेतला नाही. ग्रीस, बल्गेरिया, रुमानिया आणि सर्बिया यांच्या स्वातंत्र्यावर चर्चा झाली नाही. बऱ्याच संदिग्ध वातावरणात ही बैठक संपली. या बैठकीत इंग्लंड एका बाजूला तर इतर युरोपीय राष्ट्र दुसऱ्या बाजूला होती. मेटरनिकला या बैठकीत महत्त्वाचे स्थान असल्याने त्याने आपली प्रतिगामी धोरणे या बैठकीनंतर युरोपात राबविण्यास सुरुवात केली.

२. ट्रुपोओची बैठक (१८२०) :

झेकोस्लोव्हाकियातील ट्रुपोओ येथे संयुक्त युरोपची दुसरी बैठक भरली. ह्या बैठकीपूर्वी नेपल्स पोर्तुगाल या ठिकाणी राष्ट्रवादी चळवळी झाल्या होत्या. राष्ट्रवादी चळवळींच्या विरोधात असणाऱ्या मेटरनिकला आणि संयुक्त युरोपला अशा पद्धतीच्या चळवळी नको होत्या. त्यामुळे या चळवळींना दडपून राष्ट्रवादी विचारांना पायबंद हे या बैठकीचे प्रमुख उद्दिष्ट राहिले. तथापि, वरील देशात झालेल्या चळवळी कशा नष्ट कराव्यात याबाबत मात्र परिषदेत एकमत झाले नाही. रशियाला स्पेनला मदत करावयाची होती, तर ऑस्ट्रियाला इटलीमधील उठाव चिरडून टाकावे असे वाटत होते कारण ऑस्ट्रियाचे हितसंबंध इटलीमध्ये गुंतलेले होते. ऑस्ट्रिया, नेपल्समधील चळवळी दडपून टाकण्यासाठी उत्सुक होता. ऑस्ट्रियाचे इटलीत वर्चस्व वाढू नये म्हणून प्रयत्नशील होते. या बैठकीत 'आचा जाहीरनामा' प्रसिद्ध झाला. या जाहीरनाम्यानुसार रोप क्रांतीची शक्यता निर्माण झाली तर संयुक्त युरोपने त्या ठिकाणी लष्करी कारवाई करावी. संयुक्त युरोपच्या सभासद राष्ट्रांमध्ये क्रांती झाल्यास त्या राष्ट्राचे सभासदत्व रद्द करावे मात्र क्रांती नष्ट होऊन जुने सरकार अस्तित्वात आल्यास त्या राष्ट्रास पुन्हा सभासदत्व द्यावे. इंग्लंड व फ्रान्सने विरोध करूनही मेटरनिकच्या मुत्सेद्देगिरीमुळे दोपुआचा जाहीरनामा या बैठकीत मंजूर करण्यात आला. मेटरनिकचे प्रतिगामी धोरण यशस्वी झाले होते. या बैठकीनंतर संयुक्त युरोपमध्ये मतभेद झाले.

ऑस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया हे एकत्र आले तर इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यात जवळीक निर्माण झाली. ट्रुपोओचा जाहीरनामा म्हणजे कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत राजकारणात हस्तक्षेप करण्याची संधीच होय असे इंग्लंडने आपले मत मांडले. इंग्लंडचा परराष्ट्र मंत्री कॅसल रीघ याने या जाहीरनाम्यावर टीका केली. हेन्री किसिन्जरच्या मते, या बैठकीमुळे युरोपीय राजकारणात मेटरनिकचे महत्व वाढले. फ्रान्सही मेटरनिकला विरोध करू शकला नाही.

३. लेबॅकची बैठक (१८२१) :

युगोस्लाव्हियातील लेबॅक येथे संयुक्त युरोपची तिसरी बैठक भरली. नेपल्स येथे झालेल्या क्रांतीमुळे आणि तेथील उदारमतवाद आणि घटनात्मक राज्यकारभारामुळे युरोपात इतर देशांना त्यापासून प्रेरणा मिळालेली होती. यामुळे नेपल्सची पुनरावृत्ती होऊ नये अशी खबरदारी घेणे गरजेचे होते. नेपल्स प्रमाणे सार्डिनिया येथेही राष्ट्रीय चळवळींना जोर चढलेला होता. लेबॅक येथील बैठकीमध्ये ऑस्ट्रियाने या दोन्ही राज्यक्रांती नष्ट कराव्यात असे ढाले आणि त्यानुसार ऑस्ट्रियाने ताबडतोब कृती करून नेपल्स आणि सार्डिनिया येथील क्रांती न केली. दोन्ही ठिकाणी पूर्ववत अनियंत्रित राजेशाहीस सुरुवात झाली. फ्रेंच राज्यक्रांती व नेपोलियनची कारकीर्द यामुळे युरोप फार धास्तावला होता, म्हणूनच प्रतिगामी प्रवृत्तीने राजकारण खेळण्यास सुरुवात झाली होती. इंग्लंडशिवाय सर्व युरोपने त्यास पाठिंबा दिला. फ्रान्सनेसुद्धा मेटरनिकच्या धोरणास विरोध केला नाही. त्यामुळे इंग्लंडला एकट्याला मेटरनिकशी लढणे शक्य झाले नाही..

४. व्हेरीनाची बैठक (१८२२) : संयुक्त युरोपची ही शेवटची बैठक इटलीतील व्हेरीना येथे संपन्न झाली. स्पेन व तुर्कस्थान येथील बैठकीत उघड-उघड चर्चा नको, असा रशियाचा आग्रह होता. रशियाचे हितसंबंध ग्रीकमध्ये गुंतलेले होते चळवळीबाबत आणि तुर्की

साम्राज्यातील ग्रीकांच्या चळवळीबाबत या बैठकीत चर्चा झाली. ग्रीक प्रश्नाविषयी तुर्कीप्रश्न रशियास एकट्याला सोडविण्याचा अधिकार इंग्लंड व ऑस्ट्रियाने दिला नाही. कारण इंग्लंड व ऑस्ट्रियाचे संबंध तुर्कस्थानात गुंतलेले होते. स्पेनमध्ये १८२२ साली तेथील राजाच्या विरोधात उठाव झाला. म्हणून स्पेनचा राजा सातवा फर्डिनांड त्याने जनतेला धार्मिक स्वातंत्र्य देऊन राज्यघटनाही दिली आणि फ्रान्सकडे मदत मागितली. फ्रान्सने स्पेनमधील उठाव चिरडून टाकावा अशी स्पेनच्या राजाची आंतरिक इच्छा होती म्हणून संयुक्त युरोपच्या या बैठकीत स्पेन येथील क्रांती दडपण्याचा अधिकार फ्रान्सला देण्यात आला. फ्रान्सने लष्कराच्या साहाय्याने स्पेनमध्ये फर्डिनांड सातवा यास पुन्हा अनियंत्रित राजेपद दिले.

अशा रीतीने संयुक्त युरोपच्या चार बैठका युरोपात वेगवेगळ्या ठिकाणी पार पडल्या. मेटर्निकने संघटनेमार्फत प्रतिगामी विचारसरणी युरोपात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. प्रथमतः या संघटनेस चांगले यश मिळाले परंतु युरोपचा राजकीय समतोल मात्र राखला गेला नाही. युरोपमधील क्रांतिकारक चळवळी दडपून टाकणे अशक्य होते. मेटर्निकने मात्र प्रवाहाच्या विरोधात जाऊन कार्य करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे फार काळ ही संघटना अस्तित्वात राहिली नाही.

• संयुक्त युरोपचा शेवट :

स्पेनमधील क्रांतीचा संयुक्त युरोपने बीमोड केल्यावर मेटर्निकला आनंद झाला. जगाला आता चांगले दिवस येतील, जग नष्ट होऊ नये अशी परमेश्वराचीच इच्छा दिसते असे मेटर्निकने उदगार काढले. पण भवितव्य फार वेगळे होते. दुसऱ्या देशाच्या अंतर्गत प्रश्नात हस्तक्षेप करण्याची परवानगी दिली तेव्हा संयुक्त युरोपातून इंग्लंडने अंग काढून घेतले. त्यामुळे संयुक्त युरोप दुबळा बनला. १८२५ साली पिट्सबर्ग येथे संयुक्त युरोपचे व ग्रीस प्रश्न सोडविण्याबाबत अधिवेशन ठरले होते. या अधिवेशनात इंग्लंड नाही हे पाहून रशियाने तुर्कस्थानचा प्रश्न आपल्या मनाप्रमाणे सोडवू असे जाहीर केले. शेवटी झारचा मृत्यू झाल्याने इ.स. १८२५ साली संयुक्त युरोप संघटनाच संपली. पुढे बेल्जियम व फ्रान्स या देशात १८३० मध्ये क्रांती होऊन मेटर्निक पद्धत कोसळली.

• संयुक्त युरोपच्या अपयशाची कारणे :

१) बऱ्या राष्ट्रातील सत्तास्पर्धा व मतभेद :

संयुक्त युरोप या संघटनेच्या स्थापनेपासूनच सधन राष्ट्रांना स्वतःच्या हितसंबंधाचे रक्षण करून साम्राज्य वाढवावयाचे होते. ऑस्ट्रियाला तर केवळ आपले साम्राज्य टिकवायचे होते. रशियाला इंग्लंड बरोबर सागरी व्यापारात स्पर्धा करण्यासाठी समुद्रावर वर्चस्व हवे होते. इंग्लंडचा त्याला विरोध होता. ऑस्ट्रिया व रशिया यांचे बाल्कन राष्ट्रांबाबत मतभेद होते. तेव्हा सत्तास्पर्धा व मतभेद असल्याने प्रत्येकजण साम्राज्य वाढवायचे पाहत होता. त्यांचातील सहकार्य दिखाऊपणाचे होते. त्यामुळे हा संघ दीर्घकाळ टिकणे शक्यच नव्हते.

२) सदस्य राष्ट्रांत एकजूटीचा अभाव :

संयुक्त युरोपमध्ये असणान्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकजूट होती. पण ती मर्यादित होती. नेपोलियनचा पाडाव फ्रान्सपासून युरोपला धोका पोहचणार नाही याची व्यवस्था करण्यापर्यंत त्यांच्यात एकजूट होती. पण नंतर त्यांच्यातील मतभेद दिसू लागले. आपला स्वार्थ साधण्याचे धोरण प्रत्येकजण अंमलात आणू लागताच संयुक्त कोलमडला.

३) राष्ट्रवादी विचाराचा प्रभाव

फ्रेंच क्रांतीतून जन्माला आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, राष्ट्रवाद, लोकशाहीवाद या तत्वांचा युरोपच्या अनतेवर इतका मोठा प्रभाव पडला होता की, युरोपातील कोणतेही राष्ट्र पारतंत्र्यात राहणे शक्य नव्हते. त्यामुळे प्रतिगामी स्वरूपाच्या या संयुक्त युरोपला लवकरच आपला गाशा गुंडाळावा लागणार होता. निरनिराळ्या राज्यात ज्या क्रांती झाल्या त्या दडपण्यास संयुक्त युरोपला जे यश आले ते तात्पुरते होते.

४) इंग्लंडची भूमिका

संयुक्त युरोपातील रशिया, प्रशिया, ऑस्ट्रिया व फ्रान्स वा सदस्य राजेशाही अस्तित्वात होती. तर इंग्लंड या सदस्य राष्ट्रात मात्र संसदीय राज्यपद्धती अस्तित्वात होती. संयुक्त युरोपातील सत्ताधिशानी संयुक्त युरोप या संघटनेचा वापर युरोपमधील उदारमतवादी, लोकशाहीवादी व राष्ट्रवादी चळवळ दडवून टाकण्यासाठी करावयास सुरुवात केली. त्यामुळे इंग्लंडसारख्या लोकशाही पद्धतीने राज्यकारभार करणाऱ्या राष्ट्रांचे या सम्राटाबरोबर पटणे शक्य नव्हते. त्यामुळे त्याने संयुक्त युरोपमधून अंग काढून घेतले.

५) ट्रोंपेडच्या ठरावास इंग्लंडचा विरोध :

दुसऱ्या देशातील क्रांती चिरडून टाकण्यासाठी संयुक्त युरोपने त्या देशाच्या अंतर्गत कारभारात सैन्यासह हस्तक्षेप करून त्या क्रांती दडपाव्यात असे मेटर्निकचे म्हणणे होते. याला रशिया व प्राशिया या देशांचा पाठींबा होता. त्यामुळेच त्यांनी ट्रोंपेडचा ठराव पास करून

घेतला होता, पण इंग्लंडला हा ठराव मान्य नव्हता. शेवटी याच मुद्यांवर मतभेद होऊन इंग्लंडने संयुक्त युरोपचा त्याग केला. त्यामुळे संयुक्त युरोप जवळ जवळ संपलाच.

मेटरनिकची कामगिरी :

१. मेटरनिक आणि नेपोलियन

युरोपात नेपोलियनचे वैभव शिखरास पोहोचले होते. अशा परिस्थितीत त्याने नेपोलियन बाब मुत्सद्देगिरीचे धोरण स्वीकारले. नेपोलियनकडून ऑस्ट्रियाचा दुसऱ्यांदा पराभव झाला. त्याने नेपोलियनशी स्नेहाचे संबंध निर्माण केले. इतकेच नव्हे तर ऑस्ट्रियन राजकन्येचा नेपोलियनशी विवाह घडवून आणला. तसेच त्याला नेपोलियन रशियाचा पूर्ण पाडाव करू नये असे वाटत होते. कारण रशिया पराभव झाल्यास युरोपातील सत्तेचा समतोलपणा नाहीसा होईल अशी भीती त्याने व्यक्त केली होती. म्हणूनच त्याने १८१२ च्या रशियन मोहिमेत कोणत्याही प्रकारची मदत केली नाही. केवळ त्याने मदतीचे आश्वासन दिले होते. नेपोलियनने १८१३ आणि १८१४ च्या युद्धात पाडाव करण्यात मेटरनिकचे जाणेच महत्त्वाचे ठरले. त्यामुळे त्याला पुढील युरोपात राजकारणात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

२. मेटरनिक आणि व्हिएन्ना परिषद :

नेपोलियनच्या पाडावानंतर ऑस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना येथे परिषद भरली. ह्या महत्वपूर्ण ऐतिहासिक परिषदेचे अध्यक्षपद मेटरनिककडे सोपविले होते. या परिषदेमार्फत, त्याला बदललेला युरोपचा नकाशा केवळ पूर्ववत करावयाचा नव्हता, तर फ्रेंच राज्यक्रांती पूर्वीचा युरोप निर्माण करावयाचा होता. क्रांतीतून जन्मास आलेल्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या महान मानवी मूल्यांना मूठमाती द्यावयाची होती. म्हणून नेपोलियनने जुन्या राज्यकर्त्यांना पुन्हा त्यांच्या राज्यावर नियुक्त केले. तसेच त्यांना भरपाई देण्यात आली. या परिषदेत जे महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. त्याद्वारे उदारमतवाद व राष्ट्रवाद हि तत्वे नष्ट करण्याचा त्याने प्रयत्न केला.

या परिषदेच्या माध्यमातून त्याने ऑस्ट्रियाला मोठा प्रादेशिक लाभ प्राप्त करून दिला. नेदरलँडच्या मोबदल्यात बरेच प्रदेश मिळविले. यामध्ये इटलीतील लोबाड आणि व्हेनेशिया उल्लेख करता येईल. त्याचप्रमाणे ऑस्ट्रियन राजघराण्यातील अनेक राजकुमारांची त्याने इटलीतील पार्मा, मोदेना आणि टस्कनी येथील राजेपदी नियुक्ती केली. जर्मन राज्य संघाचे अध्यक्ष पद ऑस्ट्रियाकडे राहिले. फ्रान्सकडून ऑस्ट्रियाला कोणत्याही प्रकारचा धोका निर्माण होऊ नये म्हणून ऑस्ट्रियाची फ्रान्सकडील सरहद्द अधिक भक्कम केली.

३ मेटरनिक आणि संयुक्त युरोप :

आपले ध्येय आणि धोरण राबविण्यासाठी मेटरनिकने संयुक्त युरोप ही संघटना उभारण्यात पुढाकार घेतला. या संघात इंग्लंड, रशिया व प्रशिया ही महत्त्वाची राष्ट्रे होती. या संघाविषयी मेटरनिक म्हणतो. with a view to discuss the problems facing them and thereby maintain the peace of Europe संघाच्या एकूण चार बैठका झाल्या, त्यामध्ये मेटरनिकचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या परिषदेमध्ये जे महत्त्वपूर्ण ठराव झाले, त्यामध्ये त्याच्या कार्याचा प्रभाव पडल्याचे दिसते. ट्रोपुओचा जाहीरनामा म्हणजे त्याच्या धोरणाचे फार मोठे यश होय. या जाहीरनाम्याद्वारे त्याने युरोपातील उदारमतवादी चळवळी दडवून टाकण्याचा प्रयत्न केला. याप्रमाणे मेटरनिकने संयुक्त युरोप या महत्त्वाच्या संघटनेद्वारा आपल्या प्रतिगामी धोरणाची अंमलबजावणी करण्याची जी चिकाटी दाखविली आणि त्यामध्ये तात्पुरते का होईना यश ही मिळविले. ते त्याच्या ध्येयधोरणा नुसार महत्त्वाचे ठरले.

४. मेटरनिक आणि जर्मनी :

नेपोलियनने जर्मनी संघटित करण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु मेटरनिकने नेपोलियनचा पाडाव झाल्यानंतर जर्मनीत राष्ट्रवादी भावनेचा उद्रेक होऊ नये, या हेतूने जे प्रयत्न केले. त्यामुळे जर्मन राष्ट्र संघटित न करता लहान मोठ्या ३८ राज्यांचे एक संघराज्य बनले. या राज्यांना त्याने स्वायत्तता दिली, त्यामुळे या राज्यात एकमेकात संघर्ष होऊ लागला. जर्मनीतील या वेगवेगळ्या राज्यांना स्वायत्तता देऊन आपआपसात त्यांना झुंजत ठेवून, एकत्रित राज्याच्या प्रयत्नांना त्याने यशस्वीपणे बगल दिली. या धोरणाचे समर्थन करण्यासाठी त्याने जर्मनीतील दडपून टाकण्यासाठी कार्लसबाड जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. यानुसार त्या विद्यार्थी, शिक्षक, विद्यापीठ आणि वृत्तपत्रे यांच्यावर बंधने घातली.

मेटरनिकने प्रशिया आणि इतर जर्मन राज्यात सतत संघर्ष निर्माण व्हावा यासाठी प्रयत्न केले. कारण सर्वात प्रबळ राज्य म्हणून प्रशियाचा उल्लेख केला जात होता. प्रशियाच्या नेतृत्वात संघटित होईल अशी त्याला भीती वाटत होती. १८३० च्या फ्रेंच क्रांतीचे जर्मनीतील काही राज्यात पडसाद उमटले होते, परंतु मेटरनिकने येथील उठाव लागलीच मोडून काढले होते. १८४८ पर्यंत त्याचे जर्मनीवर पूर्ण नियंत्रण राहिले होते.

५) मेटरनिक आणि इटली

नेपोलियनच्या इटलीवरील मोहिमांमुळे इटलीत ऐक्याच्या दिशेने वाटचाल झाली होती. त्याने इटलीतील प्रदेशाचे एक स्वतंत्र असे राज्य निर्माण केले होते. परंतु मेटरनिकला इटलीचे एकीकरण नको होते. कारण ऐक्यामुळे राष्ट्रवादाची ज्वलंत भावना निर्माण होईल आणि त्यामुळे आपल्या साम्राज्यावर परिणाम होईल, हा धोका प्रतिगामी मेटरनिकने ओळखला होता. म्हणून त्याने धूर्तपणाने व्हिएना परिषदेच्या माध्यमातून अनेक राज्यात विभाजन करण्याचे धोरण स्वीकारले.

इटलीतील लॉबार्डी व व्हेनेशिया त्याने आपल्या साम्राज्यात विलीन केले. ऑस्ट्रियन राजघराण्यातील काही व्यक्तींना पार्मा, मोदेना व टस्कनी या राज्यांचे राजेपद बहाल केले. नेपल्स व सिसली येथील राजाशी स्वतंत्रपणे करार करून त्यांना संकटाच्या वेळी मदत करण्याचे आश्वासन दिले. १८३० च्या फ्रेंच क्रांतीचा परिणाम इटलीतील अनेक राज्यावर झाला होता आणि अनेक राज्यत उठाव घडून आले होते. हे उठाव मेटरनिकने चिरडून टाकले व इटलीचे विघटन केले.

६) मेटरनिक आणि स्पेन :

स्पेनमधील राष्ट्रवादी चळवळीमुळे नेपोलियनच्या पतनास सुरवात झाली. परंतु मेटरनिकने व्हिएना परिषदेच्या साहाय्याने येथे लोकतंत्र राजवट निर्माण न करता सातव्या फर्डिनांडची अनियंत्रित सत्ता स्थापन केली. फर्डिनांड जुलमी असल्यामुळे तेथील जनतेने त्याच्या विरुद्ध १८२० मध्ये उठाव केला आणि उदारमतवादी घटनेची मागणी केली. उठावाची तीव्रता पाहून त्याने उदारमतवादी घटना स्पॅनिश जनतेला बहाल केली. स्पेनच्या प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी व्हेरोना येथे संयुक्त युरोपची बैठक बोलवण्यात आली. इंग्लंडचा विरोध असतानाही स्पॅनिश लोकांचा उठाव मोडून काढण्याची जबाबदारी संधाने फ्रान्सवर सोपविली, फ्रेंच सैन्याने येथील उठाव मोडून काढला आणि फर्डिनांडची जुनी जुलमी राजवट परत चालू ठेवली. पुढे १८३० चा उठावही त्याने चिरडून टाकला होता. स्पेनमध्ये जुनी व्यवस्था निर्माण करण्यात मेटरनिकला त्याच्या डावपेचामुळे यश आले होते.

७) मेटरनिक आणि रशिया

प्रारंभीच्या काळात मेटरनिकचे प्रतिगामी धोरण रशियाचा सम्राट झार अलेक्झांडर पहिला यास मान्य नव्हते. तो उदारमतवादी विचारसरणीचा होता. परंतु त्याच्या धोरणात बदल झाला, कारण या धोरणामुळे त्याच्या अंगरक्षकांनीच उठाव केला होता. तसेच चळवळीचे प्रमाणही वाढले होते. म्हणून झारने मेटरनिकच्या सल्ल्याने १८१५ पासून प्रतिगामी धोरण स्वीकारले होते. त्यामुळे रशियाचा झार मेटरनिकला राजकारणातील गुरू समजत असे. संयुक्त युरोपच्या चारही बैठकामध्ये त्याने मेटरनिकला पाठिंबा दिला होता. १८१५ ते १८२५ या काळात झारने बहुतेक महत्त्वाचे निर्णय मेटरनिकच्या सल्ल्याने घेतले होते. परंतु १८२५ साली झार अलेक्झांडरचे निधन झाले. त्याच्यानंतर झार निकोलस हा रशियाचा सम्राट झाला. तो मात्र स्वतंत्र वृत्तीचा होता, त्याने मेटरनिकचे वर्चस्व झुगारून दिले.

८) मेटरनिक आणि पूर्वकडील प्रश्न

तुर्की सुलतानाच्या विरोधात ग्रीक जनतेने उठाव केला होता. कारण त्यांना स्वतंत्र राज्याची निर्मिती करावयाची होती. ग्रीकांना रशियाची मदत मिळेल असे वाटत होते. परंतु ऑस्ट्रियाच्या विरोधामुळे रशियाने मदत केली नाही. परिणामी तुर्की सैन्याने अत्यंत निर्दयपणे ग्रीकांचा उठाव मोडून काढला. ग्रीकांनी परत १८२१ मध्ये व्यापक प्रमाणात उठाव केला होता. यावेळी देखील मेटरनिकच्या सल्ल्याने रशियाने ग्रीकांना सहकार्य केले नाही, त्यामुळे या वेळेचाही ग्रीकांचा उठाव चिरडण्यात आला.

९. मेटरनिक आणि फ्रान्स

फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीने अनेक बिकट प्रश्न निर्माण केले, असे मेटरनिकचे मत होते. या क्रांतीमुळे आणि नेपोलियनच्या युद्धामुळे ऑस्ट्रियाला धोका निर्माण झाला होता. आता नेपोलियनच्या पाडावानंतर भविष्यकाळात फ्रान्सपासून ऑस्ट्रियाला धोका पोहोचू नये, म्हणून त्याने व्हिएना परिषदेत पुढाकार घेऊन, फ्रान्सभोवती प्रबळ राष्ट्रचे कडे निर्माण केले. मेटरनिक हा फ्रेंच क्रांतीच्या तत्वांचा कट्टर द्रष्टा होता. म्हणूनच त्याने फ्रान्समधून क्रांतीची तत्त्वे नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. १८ व्या लुईला फ्रान्सच्या गादीवर नियुक्त करून जुन्या राजवटीचे पुनर्जीवन केले. तसेच १८१८ साली संयुक्त युरोपात फ्रान्सला सामील करून घेतले. १८३० मध्ये फ्रान्समध्ये दुसऱ्यांदा क्रांती झाली, ती दडपून टाकण्यासाठी त्याने बरेच परिश्रम घेतले होते.

१०. मेटरनिक आणि इंग्लंड

मेटरनिकने इंग्लंडच्या मदतीने नेपोलियनचा पराभव करण्यात पुढाकार घेतला होता. इंग्लंडचा परराष्ट्रमंत्री कॅसलारिघच्या मदतीने त्याने व्हिएना परिषद मोठ्या कौशल्याने यशस्वी केली होती. संयुक्त युरोपातही इंग्लंडने मेटरनिकला सहकार्य केले होते. परंतु ही मैत्री फार काळ टिकू शकली नाही. कारण मेटरनिकचे दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत धोरणात हस्तक्षेप करण्याचे धोरण इंग्लंडला मान्य झाले नाही.

म्हणून इंग्लंडने ट्रोपुओच्या जाहीरनाम्याला प्रखर विरोध केला होता. त्यामुळेच इंग्लंड व ऑस्ट्रिया यांच्यात दुरावा निर्माण झाला आणि त्यांच्यातील संबंध बिघडले. पुढे कॅसलारिघ नंतर कॅनिंग हा परराष्ट्रमंत्री झाला. त्यानेही मेटरनिकच्या दुसऱ्या देशात हस्तक्षेप करण्याच्या धोरणाला विरोध केला होता.

११. मेटरनिक आणि ऑस्ट्रिया

मेटरनिक हा अनियंत्रित सत्तेचा पुरस्कर्ता होता. तो ऑस्ट्रियाचा अनियंत्रीत सत्ताधीश या नात्याने कारभार पाहत होता. त्याला कोणतीही पुरोगामी बाब मान्य नव्हती. नवीन काही करू नये आणि जुने काही मोडू नये अशा मताचा तो होता. अशा परिस्थितीत ऑस्ट्रियाचा सम्राट अत्यंत दुबळा असल्याने मेटरनिक हाच खऱ्या अर्थाने ऑस्ट्रियाचा सत्ताधीश बनला होता.

ऑस्ट्रियाचे साम्राज्य भिन्न भाषिक व भिन्न वंशीय लोकांचे होते. त्यामुळे येथे राष्ट्रवादी व स्वातंत्र्याच्या चळवळी निर्माण होणे धोक्याचे होते, हे मेटरनिक ओळखून होता. म्हणून त्याने येथे या प्रकारच्या चळवळी होऊ नयेत, यासाठी अत्यंत सावधगिरीचे धोरण अंमलात आणले.

ऑस्ट्रियात उदारमतवादी विचारांचा प्रसार होऊ नये, यासाठी त्याने अनेक उपाय योजले. बाहेरील वृत्तपत्रे आणि अन्य लिखाण शासकीय तपासणीशिवाय येऊ दिले जात नव्हते. विद्यापीठावर कडक नियंत्रणे घातली होती, परदेशात जाण्यासाठी क्वचित प्रसंगीच नागरिकांना परवाने दिले जात असत. सर्व राजकीय संघटनांवर बंदी घालण्यात आली. विशेषतः विद्यार्थ्यांच्या हालचालीवर कडक नजर ठेवण्यात आली. याशिवाय साम्राज्याच्या कानाकोपऱ्यात गुप्तहेरांचे जाळे विणण्यात आले होते. या हेरांच्या साहाय्याने सरकारविरोधी कारवाया नष्ट करण्यात आल्या. व्यापार वाढीच्या योजनांना देखील त्याने परवानगी दिली नाही. त्याद्वारे परकियांचा हस्तक्षेप वाढेल अशी त्याला भीती होती.

मेटरनिकने ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्याभोवती पोलादी पडदा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु येथे मध्यमवर्गाचा उदय झाल्याने मेटरनिकच्या विचारांना विरोध होऊ लागला. येथील गुलाम स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्न करू लागले होते. तसेच छोटे शेतकरी आपल्या अधिकाराबाबत जागरूक होऊ लागले होते. अशा परिस्थितीत १८४८ मध्ये फ्रान्समध्ये तिसऱ्यांदा क्रांती झाली. त्याचे पडसाद ऑस्ट्रियातही उमटले. या सुमारास ऑस्ट्रियाचा सम्राट दुबळा होता. शिवाय मेटरनिकही वयस्कर झाला होता आणि मंत्र्यांची योग्य असा निर्णय घेण्याची पात्रता नव्हती. यावेळी विद्यार्थी व शिक्षकांनी आपले आंदोलन अधिकच तीव्र केले. त्यांनी सम्राटाच्या विरोधात १२ व १३ मार्च, १८४८ रोजी दोन मोठे मोर्चे आयोजित केले. सैन्य देखील सम्राटाच्या विरोधात गेले आणि त्यांनी उठाववाल्यांना सहकार्य केले. मेटरनिकने परिस्थितीचे गांभीर्य ओळखले, त्याने चॅम्सेलर पदाचा राजीनामा दिला आणि इंग्लंडकडे पलायन केले. त्याचबरोबर मेटरनिक युगाचा अस्त युरोपमध्ये झाला.

• मेटरनिकची योग्यता :

आपल्या मुत्सद्देगिरीमुळे 'मेटरनिक युग' निर्माण करणाऱ्या मेटरनिकची योग्यता मध्ययुगीन युरोपच्या इतिहासात फार प्रभावी ठरते. १८१५ ते १८४८ या काळात संपूर्ण युरोपचे राजकारण मेटरनिक व ऑस्ट्रिया भोवती फिरत होते. ऑस्ट्रियन साम्राज्य मेटरनिकच्या कर्तृत्वामुळेच युरोपमध्ये टिकलेले होते. मेटरनिकच्या योग्यतेबाबत अनेक इतिहासकारांनी विविध मते व्यक्त केली आहेत. त्यातून मेटरनिकचे महत्त्व लक्षात येते. इतिहासकार क्रुटवेल (Cruittwel) च्या मते, "अपयश ज्यात निश्चित येणार होते. असा खेळ मेटरनिक खेळत होता." प्रो. फिलिप्स म्हणतात की, "नवीन जगातल्या नवीन कल्पना लक्षात न घेता प्रतिगामी व्यवस्थेसाठी तो धडपडत राहिला." असे असले तरी ही मेटरनिक हुशार, बुद्धिवादी, चाणाक्ष व शांतपणे विचार करणारा होता.

कार्ल मार्क्स (१८१८- १८८३) :

प्रस्तावना :

जगमधील सत्यवादी विचारसरणीचा पुरस्कर्ता, अनेक समाजवादी विचारसरणीपैकी एका समाजवादी विचारसरणीचा जनक, १९१८ साली झालेल्या रशियातील साम्यवादी क्रांती आणि १९४९ एका मध्ये चीनमध्ये झालेल्या साम्यवादी क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ प्रणेता.

• बालपण व शिक्षण :

जर्मनीतील ट्रॅव्हेंस येथे ५ मे, १८१८ मध्ये मार्क्सचा जन्म झाला. व्यवसायाने वकीत असलेल्या मार्क्सच्या वडिलांना आपला मुलगासुद्धा वकील व्हावा असे मनापासून वाटत होते. त्यामुळे मार्क्सने वडिलांच्या इच्छेसाठी कायद्याचा अभ्यास केला. पण मार्क्सचा खरा कल होता इतिहास व तत्त्वज्ञान या विषयांच्या अभ्यासाकडे. हा अत्यंत तलख बुद्धीचा होता. त्याचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण

ट्रेव्हेस याच गावी झाले. त्याचे पुढील शिक्षण जर्मनीतील बॉन आणि मुख्यतः बर्लिन या विद्यापीठात झाले. त्याने वडिलांच्या सल्ल्यानुसार बॉन विद्यापीठातील विधी शाखेत प्रवेश घेतला. त्या वेळी त्याचे वय अवघे १७ वर्षांचे होते. विद्वान प्राध्यापकांचे सानिध्य आणि हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाने भारावलेल्या मार्क्सने १८४९ साली म्हणजे अवघ्या तेवीस वर्षांच्या आतच जेना विद्यापीठाची डॉक्टरेटसारखी उच्च पदवी प्राप्त केली. पीएच. डी. सारखी पदवी हस्तगत केल्यानंतर तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक होऊन शिक्षण क्षेत्रात कार्य करण्याची त्याची इच्छा फलद्रूप झाली नाही.

• मार्क्सचे सुरुवातीचे लेखन :

जानेवारी, १८४२ मध्ये जर्मनीतील कोलोन या शहरातून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'हाइनिश्टे झाईटिंग' या वृत्तपत्रात मार्क्सने लेखन सुरू केले. मार्क्सने लेखन स्वातंत्र्यावर जे लिखाण केले हे ह्याच काळातील होय. १५ ऑक्टोबर, १८४२ रोजी हाइनिश्टे झाईटिंग या वृत्तपत्राचा तो संपादक बनला. त्यात साम्यवादाची एका नव्या रूपात मांडणी त्याने सुरू केली. रशियन सरकारच्या दबावामुळे जर्मन सत्ताधान्यांनी मार्क्सचे हे वृत्तपत्र बंद पाडले.

मार्क्सच्या चिंतनाची खरी सुरुवात झाली ती पत्रकारितेतूनच अगदी सुरुवातीला 'The Rhenish Times' या पत्रिकेत मार्क्सचे लेखन प्रसिद्ध झाले. त्याच्या संग्रही असलेल्या विविध लेखांचे संकलन आणि संपादन 'मार्क्स एंजिल्स प्रतिष्ठान' या संस्थेने केले. त्याने आपला पहिला सुप्रसिद्ध ग्रंथ Economics and Philosophic Manuscripts of 1844 लिहून काढला. याच वर्षी 'Towards the Critique of the Hegelian Philosophy of Right' हा निबंध प्रसिद्ध झाला. धर्म ही जनतेची अफू आहे, हा मार्क्सचा निष्कर्ष या निबंधात आला असून त्याचप्रमाणे कामगारांना उठावाचे आवाहनही यातच पहिल्यांदा आले आहे. १८४७ मध्ये The Poverty of Philosophy (तत्त्वज्ञानाचे दारिद्र्य) हा ग्रंथ फ्रेंच भाषेत लिहिला आहे. हा ग्रंथ लिहिण्यास प्रोधन याचे 'दारिद्र्याचे तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथ कारणीभूत ठरला. मात्र त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे दारिद्र्य या ग्रंथातून मानवी इतिहास हा वर्ग संघर्षाचा इतिहास आहे हे सोदाहरण पटवून दिले. दारिद्र्याच्या उत्पत्तीसंबंधीची कारणमीमांसा आणि दारिद्र्याच्या निवारणाबाबत तपशिलाने विचार प्रकट केले आहे. 'कम्युनिस्ट लीग' ह्या क्रांतीकारकांच्या संस्थेने मार्क्स आणि अन्जल्स यांच्याकडे साम्यवादी क्रांतीतत्वे आणि कार्यक्रम समाविष्ट केलेला एक जाहीरनामा तयार करण्याची कामगिरी सोपविली होती. त्यानुसार त्यांनी केलेला 'साम्यवादी जाहीरनामा' (Communist Manifesto) १८४८ मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आला...

• दास कॅपिटल :

'दास कॅपिटल' (Das Capital) ही मार्क्सची अमरकृती मानली जाते. हा ग्रंथ लिहिण्यासाठी मार्क्सला तब्बल १८ वर्षे घालवावी लागली. २५०० पानांच्या या जगप्रसिद्ध ग्रंथाचा पहिला भाग १८६७ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्याचे दोन भाग त्याच्या मृत्यूनंतर एंजल्सने १८८५ व १८९४ मध्ये प्रसिद्ध केले. प्रामुख्याने श्रमिकांचे शोषण, भांडवल प्रधान अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक मूल्यासंबंधीच्या विचारांचे विस्तृत विवेचन मार्क्सने या ग्रंथात केले. त्याच्या या ग्रंथाचे अवलोकन केल्यानंतर मार्क्स हा एक अत्यंत प्रतिभाशाली, व्यवहारी आणि सफल अर्थशास्त्रज्ञ होता हे सहज लक्षात येते. त्याच्या कठोर परिश्रमाची, अजोड बुद्धीची अन् विचारांच्या शास्त्रशुद्ध मांडणीची म्हणूनच इतर कोणी समाजवादी अर्थशास्त्रज्ञ बरोबरी करू शकत नाही. त्याचा 'दास कॅपिटल' ग्रंथ आधुनिक समाजवादाचा बायबल समजला जातो.

• मार्क्सचा साम्यवाद-शास्त्रीय समाजवाद (Communism Scientific Socialism) :

कार्ल मार्क्सपूर्वी समाजवादी विचारांचे रोपण युरोपातील सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेत झाले होते. कार्ल मार्क्सने समाजवादाचे निश्चित शास्त्रशुद्ध तत्त्वज्ञान सांगितले म्हणूनच कार्ल मार्क्सला समाजवादाचा प्रणेता (Father of Socialism) असे म्हटले जाते. मार्क्स आणि एंगल्स या दोन समाजवादी विचारवंतांनी कम्युनिस्ट लीगसाठी समाजवादी विचारांचा जो एक मसुदा तयार केला होता, त्या मसुद्यास कम्युनिस्ट लीगच्या दुसऱ्या परिषदेत १८४८ साली मान्यता दिली. तो अंतिम दस्तऐवज म्हणजे 'कम्युनिस्टांचा जाहीरनामा' (Communist Manifesto) होय.

'कम्युनिस्टांचा जाहीरनामा' साम्यवादाच्या इतिहासामध्ये एखाद्या पवित्र ग्रंथाप्रमाणे मानला जातो.. साम्यवादाचे सर्व तत्त्वज्ञान या जाहीरनाम्यात ग्रथित केले आहे. मार्क्स आपल्या साम्यवादाला 'शास्त्रीय समाजवाद' (Scientific Socialism) असे नाव देतो. त्याची समाजवादी विचारसरणी शास्त्रशुद्ध व तर्कसंगत पद्धतीने मांडण्यात आली असून नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणे (Natural Science) त्याची पडताळणी करणे शक्य आहे, असे मार्क्सचे म्हणणे आहे.

• पहिला दस्तऐवज :

'कम्युनिस्ट जाहीरनामा' हा या शास्त्रीय समाजवादातील पहिला दस्तऐवज आहे व साम्यवादी समाजरचना कशी उभी करावी याचा बारा कलमी कार्यक्रम जाहीरनाम्याच्या दुसऱ्या विभागात स्पष्टपणे दिला आहे. तो असा -

१. जमीन मालकी रद्द करून जमिनीचा सर्व खंड शासकीय खर्चासाठी वापरणे.
२. चढत्या क्रमाने प्राप्तीकर लागू करणे.
- ३) वडिलोपार्जित मिळकतीचे सर्व हक्क रद्द करणे.
४. परदेशात स्थलांतर केलेल्यांची व बंडखोरांची मालमत्ता जप्त करणे.
५. राष्ट्रीय बँकेच्या माध्यमाद्वारे कर्जाचे सर्व व्यवहार सरकारच्या हाती केंद्रित करणे.
६. दळणवळणाची साधने शासनाच्या हाती केंद्रित करणे.
७. शासकीय मालकीच्या कारखान्यांच्या व उत्पादन साधनांच्या संख्येत वाढ करणे.
८. पडिक जमिनी लागवडीखाली आणून तिची सुधारणा करणे.
९. काम करण्याची सर्वांवर समान जबाबदारी टाकणे.
१०. शेतीचा उद्योगधंद्याशी संयोग साधून शहरे व खेडी यातील भेद दूर करणे.
११. सर्व मुलांसाठी विनाशुल्क शिक्षणाची सोय करणे.
१२. भौतिक उत्पादनाशी शिक्षणाचा समन्वय घडवून आणणे.

• साम्यवादाची प्रमुख तत्त्वे

कार्ल मार्क्स प्रणीत साम्यवादाची पाच मुख्य तत्त्वे आहेत.

- १) समाजाच्या इतिहासाचा भौतिक अर्थ.
- २) वर्ग कलह.
- ३) सामाजिक क्रांती
- ४) कामगारांची हुकुमशाही
- ५) राज्यविरहित समाज

१. समाजाच्या इतिहासाचा भौतिक अर्थ :

मानवजातीचा सर्व इतिहास अर्थप्रधान आहे. समाजात फक्त दोन वर्ग अस्तित्वात होते, 'आहे रे आणि नाही रे' (Haves and Have not's) ज्याच्याकडे पैसा वा जमीन वा उदरनिर्वाहाची साधने आहेत. असा एक वर्ग समाजामध्ये असतो आणि ज्याच्याकडे यापैकी काहीच नाही, केवळ दुसऱ्या वर्गाच्या दयेवर त्याला जगावे लागते, असा दुसरा वर्ग असतो.

२. वर्गकलह :

इतिहासकाळापासून समाजामध्ये जे दोन वर्ग आहेत, त्यातील उत्पादनाची साधने असणारा वर्ग स्वतः : राज्यकर्ता असतो किंवा राज्यकर्त्यांचे साहाय्य घेतो, आणि त्याच्या मदतीने आपल्यास अनुकूल असे कायदेकानून करून घेतो व समाजाची पिळवणूक करतो. समाजातील दुसऱ्या वर्गाकडे स्वतःच्या श्रमशक्तीशिवाय दुसरे काहीच नसते. त्यांच्यात मुख्यतः शेतमजूर, भूदास, कामगार यांचा भरणा असतो. पहिला वर्ग आपल्याकडे असलेल्या सत्तेचा व पैस्याचा दुरुपयोग करून दुसऱ्या वर्गाची पिळवणूक करतो. या पिळवणूकीतून कलहास प्रारंभ होतो..

३. अटळ सामाजिक क्रांती :

वर्गकलहास सुरुवात झाल्यानंतर, त्याची तीव्रता वाढत जाते. आणि सामाजिक क्रांती अटळ ठरते. परंतु या कलहामध्ये किंवा क्रांतीमध्ये अंतिम विजय 'नाही रे' वाल्यांचा होणार, कारण 'आहे रे' वाले संख्याबल अगदीच कमी व त्या तुलनेत 'नाही रे' वाले जास्त असतात.

४. कामगारांची हुकुमशाही : क्रांतीमध्ये 'नाही रे' वाल्यांचा म्हणजे कामगारांचा विजय झाल्यानंतर सर्व राज्यव्यवस्था कामगारांच्या ताब्यात येणार, परंतु सामान्य कामगारांना व्यवस्थापनाचा अनुभव नसल्यामुळे व पूर्वीच्या भांडवलशाही व्यवस्थेतील दुर्गुणांचा प्रभाव

त्यांच्यावर काही काळ राहिल्याने, कामगारांतील तज्ज्ञ, हुशार अशा काही कामगारांकडे राज्याची व समाजाची धुरा सोपवून काही काळ हुकुमशाही पद्धतीने शासन चालवावे लागेल. अर्थात, हा हुकुमशाहीचा काळ किती असेल हे सांगता येणार नाही.

५. राज्यविरहित समाज :

एकोणिसाव्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झालेली भांडवलशाहीची अर्थव्यवस्था हादरून गेली. मार्क्सने 'जगातील सर्व कामगारांनो एक व्हा' असा नारा दिला.

मार्क्सचा साम्यवाद किंवा शास्त्रीय समाजवाद निर्दोष होता अशातला भाग नाही, त्याकाळातील राजकीय विचारवतांनी साम्यवादावर खूप टीका केली होती. तरीही तत्त्वतः शास्त्रशुद्ध, तर्कसंगत वाटणाऱ्या साम्यवादाची लाट युरोपात पसरली. विसाव्या शतकात मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाने भारलेल्या साम्यवादी नेत्यांनी क्रांतीची हाक दिली. पूर्व युरोप, चीन इत्यादी देशात साम्यवादी राजवटी उभ्या राहिल्या. परंतु सुमारे ७०-८० वर्षे चाललेला साम्यवादी प्रयोग यशस्वी होऊ शकला नाही.

• मार्क्सच्या साम्यवादी विचारसरणीतील दोष :

मार्क्सच्या साम्यवादी विचारसरणीतील दोषांचा विचार करताना प्रमुख दोष दिसतात. (१) शास्त्रीय समाजवादाची तात्त्विक बैठक दिशाभूल करणारी, (२) मूलभूत साम्यवादी तत्त्वे अतिरेकी. (३) इतिहासाचे आर्थिक विश्लेषण अवास्तव. (४) द्विवर्गीयसमाजविभागणी अपुरी. (५) व्यक्तिस्वातंत्र्यास नकार, (६) स्वयंसुधारयंत्रणेचा अभाव, (७) खाजगी मालमतेच्या हक्कास नकार. (८) साम्यवादी प्रयोगाच्या अंमलबजावणीतील अपयश. साम्यवादी विचारसरणीतील अशा दोषांमुळे मार्क्सचा साम्यवाद आज मागे पडत चालला आहे.

● मार्क्सच्या साम्यवादाने काय साध्य केले

कार्ल मार्क्सने प्रतिपादन केलेल्या साम्यवादी विचारसरणीचा प्रसार हळूहळू एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस होऊ लागला होता. अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली, एकोणिसाव्या शतकात या क्रांतीने युरोपात चांगलेच मूळ धरले व पश्चिम युरोपीय राष्ट्रात अनेक उद्योगधंदे कारखाने सुरू होऊन उत्पादनात भरीव वाढ झाली. शहरातील कारखान्यात काम करण्यासाठी कामगारांचा शहराकडे ओघ सुरू झाला व खेडी ओस पडू लागली. कारखान्यात कामगार एकत्र येण्याने त्यांच्यात संघटनेची भावना जीव धरू लागली. त्याचवेळी एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात समाजवादाचा उदय झाला. कामगारांच्यात संघटना निर्माण करण्याचे कार्य समाजवादी नेत्यांनी हाती घेतले, कामगारांना आपल्या रास्त हक्काची जाणीव करून देण्याचे काम केले.

• कार्ल मार्क्सचा मृत्यू :

आयुष्यभर सावली प्रमाणे सोबत करणाऱ्या आपल्या आवडत्या पत्नीचे १८८१ साली कॅसरने निधन झाल्याने आणि त्यानंतर अवघ्या एका वर्षीने त्याच्या ज्येष्ठ कन्येच्या निधनामुळे मार्क्स पूर्णपणे उदध्वस्त झाला होता. या दुःखातून त्याला सावरता आल नाही. कमालीची हलाखीची आर्थिक परिस्थिती आणि पत्नी कन्येच्या मृत्यूने खचून गेलेल्या मार्क्सचासुद्धा पत्नीनंतर दोन वर्षांत म्हणजे २७ मार्च, १८८३ रोजी मृत्यू झाला.

अब्राहम लिंकन (१८०९-१८६५) :

• जन्म व बालपण :

राष्ट्रध्यक्ष अब्राहम लिंकन याचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८०९ ला एका गरीब शेतकऱ्याच्या कुटुंबात हॉजनव्हिल (केंटकी) येथे झाला. वडील टॉमस व आई नान्सीहॅन्क्स, हे कुटुंब बॅप्टिस्ट पंथीय होते व या पंथाचा गुलामगिरीला विरोध होता, लेखन वाचन करण्याइतपत शिक्षण त्याला कसेबसे घेता आले पण अधिक रीतसर शिक्षणाची संधी त्याला लाभली नाही. लहानपणापासून अब्राहमला वाचनाचे विलक्षण वेड होते. बायबल, इसाप च्या गोष्टी, पिलग्रिम्सप्रोग्रेस, रॉबिन्सन क्रूसो, ग्रिमशांचा अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचा इतिहास, बीमचे जॉर्ज वॉशिंग्टनचे चरित्र यांसारखे ग्रंथ परिश्रमपूर्वक मिळवून त्याने वाचून काढले.

• इलीनॉयच्या विधानसभेत प्रवेश :

अब्राहम यांची इलीनॉयच्या विधानसभेत जाण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. व्हिगपक्षातर्फे तो निवडून आला (४ ऑगस्ट १८३४). जॉन स्ट्यूअर्ट या व्हिगपक्षीय वकील मित्राच्या सल्ल्यामुळे त्याने वकिली व्यवसाय करण्याचे ठरविले. लिंकनने १८३६ मध्ये कायद्याची परीक्षा देऊन सनद मिळविली. प्रारंभी स्ट्यूअर्टच्या भागीदारीत व नंतर लोगन स्टिव्हन बरोबर त्याने वकिली व्यवसाय केला. १८४४ नंतर विल्यम

हर्नडन यांस त्याने आपल्या भागीदारीत घेतले. अखेरपर्यंत तो या फर्ममध्ये होता. अमेरिकेतील फिरत्या न्यायालयातून तो वकिली करीत असे. वकिलीत त्याला पैसा व प्रतिष्ठा दोन्ही लाभले. इलिनॉयच्या विधानसभेत व्हिगपक्षाचा सदस्य म्हणून १८३४ ते १८४० दरम्यान तो चार वेळा निवडून आला त्याने विधानसभेत गुलामगिरीविरुद्ध आपले मत मांडले.

लिंगन व्हिग पक्षातर्फे इलिनॉयमधून काँग्रेसमध्ये निवडून आला (१८४७-४९) या काळात त्याने राष्ट्रध्यक्ष जेम्स पॉकच्या मेक्सिकोबरोबरच्या युद्धास तीव्र विरोध केला आणि अँकरी टेलरचा अध्यक्ष पदासाठी प्रचार केला. टेलर निवडूनही आला पण लिंगनला हवे असलेले आयुक्ताचे पद त्याने दिले नाही. तेव्हा त्याची घोर निराशा झाली. सक्रिय राजकारणातून त्याने अलिप्त राहण्याचा निर्णय घेतला आणि स्प्रींगफील्ड मध्ये वकिलीत लक्ष घातले एक कुशल वकील, तडफदार बक्ता व राजकारणी म्हणून त्याचा लौकिक उत्तरेकडील राज्यांत वाढत होता...

लिंगनचा राजकारणात उदय :

देशातील परिस्थिती चिघळत असताना उत्तरेच्या राजकीय व्यासपीठावर अब्राहम लिंगन नावाचा एक नवा नेता आघाडीला येत होता. १८५८ साली इलिनोइसच्या राज्यात सीनेटसाठी प्रतिनिधीची निवडणूक व्हावयाची होती. यासाठी डेमोक्रेटिक पक्षाने स्टीफन इंग्लस यादी निवड केली आणि त्याच्या विरोधात रिपब्लिकन पक्षाने अब्राहम लिंगन याला उमेदवारी दिली. इंग्लस हा उत्तरेचा मान्यवर नेता होता. तो राजकारणात मुरलेला मुत्सदी होता. आर्जवी वक्तृत्वात त्याचा हात धरणारा उत्तरेत कोणीही नव्हता. यापूर्वी त्याने बरीच वर्षे राज्य विधिमंडळावर काम केले होते, आणि इलिनॉइसमधून तो १८५६ साली सीनेटवर निवडून आला होता

गुलामगिरीचे विदारक दर्शन :

जेम्स केन्ट्री हा व्यापारी पीजनक्रीक मधील आपला शेतमाल मिसिसिपी नदीतून न्यू ऑर्लीअन्सला पाठविणार होता. त्याने अब्राहम व अन्य दोन तरूण ह्यांच्याकडे ही कामगिरी सोपविली. या तीन महिन्यांच्या प्रवासात त्याला अनेक अनुभव आले विशेषतः गुलामगिरीचे विदारक दर्शन घडले.

१८५४ च्या सुमारास स्टीफन आर्नाल्ड इंग्लस या लोकप्रतिनिधीने सीनेटमध्ये कायद्याचा मसुदा सादर केला. संघराज्यांत सामील होऊ पाहणारी कॅनडस व नेवस्का ही घटकराज्ये करारांतल्या सीमारेषेच्या उत्तरेस होती. तेथे गुलामगिरी चालू व्हावयाची की नाही, हे घटक राज्यांनी ठरवावे, हा मसुद्याचा आशय होता. प्रचाराच्या फेरीत स्प्रींगफील्डमध्ये जाहीर सभेत लिंगन व इंग्लसची चकमक झडली. स्वसमर्थन करणे डालसला अशक्य झाले. या सभेमुळे गुलामगिरीला विरोध करणाऱ्या अमेरिकन जनतेला लिंगन हा नेता मिळाला.

• रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना :

अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाने ट्रेड स्कॉट नावाच्या गुलामाच्या बाबतीत दिलेला निर्णव गुलामगिरीच्या पुरस्कर्त्यांना अनुकूल होता. दक्षिणेकडची घटकराज्ये व उरलेली घटकराज्ये यांच्या दरम्यान धुमसणारा लढा आता तीव्र बनणार, हे अब्राहमने ओळखले. १८५८ सालच्या सीनेटच्या निवडणुकीत त्याने इंग्लसला विरोध केला. १८६० साली राष्ट्रध्यक्ष होण्याची इच्छा आहे. त्याच्यासारखा डळमळीत अध्यक्ष राष्ट्रीय ऐक्य अभंग राखू शकणार नाही, असे अब्राहमला वाटू लागले. इंग्लसला आव्हान म्हणून त्याने १८५८ साली निवडणूक लढविली. तत्पूर्वी गुलामगिरीला विरोध करणाऱ्या लोकांनी रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली (१८५५).

• दासप्रथाविरोधी भूमिका :

१८५८ ची सीनेटची निवडणूक इंग्लसने जिंकली. परंतु इंग्लसची गुलामी संबंधीची मते ओणीबुकानन सरकारची भूमिका यातील अंतर स्पष्ट करण्याचा लिंगनचा उद्देश यामुळे साध्य झाला होता. इंग्लस-लिंगन वादविवादाने दासप्रथा हा देशातील ज्वलंत प्रश्न असल्याची जाणीव अमेरिकन नागरिकांना करून दिली. या कच्चा वैचारिक भूमिकेची माहिती व त्याच्या अंगच्या गुणांची प्रचिती रिपब्लिकन अधिक आली, उत्तरेकडे त्याचे नाव सर्वतोमुखी होण्यास आणि रिपब्लिकन पक्षाच्या दासप्रथाविरोधी भूमिकेचा परिचय उत्तरियाना होण्यास लिंगन इंग्लस बाद प्रामुख्याने फायद्याचा ठरला.

• १८६० ची अध्यक्षीय निवडणूक व डेमोक्रेटिक पक्षात फूट :

निग्रो गुलामगिरीला विरोध करणारा रिपब्लिकन पक्ष उत्तरेत प्रबळ होत असताना आणि या प्रश्नावर डेमोक्रेटिक पक्षात विभागीय स्तरावर मतभेद वाढत असताना १८६० सालच्या अध्यक्षीय निवडणुकीची वेळ आली, १८६० च्या अध्यक्षीय निवडणुकीसाठी आपला उमेदवार व कार्यक्रम निश्चित करण्यासाठी चार्ल्सटन येथे डेमोक्रेटिक पक्षाचे राष्ट्रीय अधिवेशन भरले. या अधिवेशनात पक्षसदस्यात असलेले मतभेद पराकोटीला गेले. अखेरीस पक्षात फूट पडली

• दासप्रथाविषयक मतभेद :

निग्रो गुलामगिरी विषयक मतभेद स्पष्ट आकार घेऊ लागला होता. वसाहतींच्या काळापासून चालत आलेली ही अनिष्ट प्रथा अमेरिकेच्या नैतिक मूल्यांना काळीमा फासणारी असल्यामुळे तिचे उच्चाटन व्हावे असे सर्वच नेत्यांना वाटत असले तरी घटनेत तशी तरतूद करणे त्यांना शक्य झाले नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर काळात उत्तर दक्षिणेचा आर्थिक विकास परस्परविरोधी मार्गाने होत गेल्याने या दोन प्रदेशातील दासबंधी भूमिकेतील अंतर वाढत गेले. दक्षिणेच्या भरभराटीशी व समाजजीवनाशी निग्रोदास प्रथा निगडित झाल्यामुळे त्या प्रथेचे समर्थक बनले होते, तर उत्तरेकडील अर्थव्यवस्थेत व समाजरचनेत गुलामांना स्थान न मिळाल्याने उत्तरेकडील दासप्रथा विरोधी भूमिका दृढमूल बनत गेली होती. उत्तरेकडील मंडळी दासप्रथेचे तीव्र विरोधक व निषेधक बनली होती. लंडी, गॅरीसन, इत्यादींनी दासप्रथेविरुद्ध नव्हे तर निग्रो दासांच्या श्वेतवर्णीय धन्यांवरही सतत प्रखर टीकास्र चालविले होते. यामुळे दाक्षिणात्यांच्या मनात उत्तरेविषयी साहजिकच अढी निर्माण झाली होती. जी दासप्रथा दाक्षिणेतील लोकांच्या सर्वांगीण जीवनाचा अविभाज्य घटक बनली होती, त्या प्रथेला उत्तरीयांच्या आघातापासून वाचविण्यासाठी ते दासप्रथेचे केवळ समर्थकच नाही तर आग्रही प्रचारक बनत गेले होते.

• दासप्रथा नष्ट करणे मुख्य प्रश्न :

दासप्रथा नष्ट करावी की नाही या मूलभूत प्रश्नाप्रमाणेच या प्रथेची प्रादेशिक व्याप्ती बाढू घ्यावयाची की नाही हाही वादाचा विषय होता. १८५० पर्यंत उपस्थित झालेले वादंग तडजोडीने शमले. परंतु त्यानंतरच्या दशकात मात्र विमोचनवाद्यांचा वाढलेला प्रचार, 'फ्युजिटिव्हस्लेव्ह' कायदा धाब्यावर बसवून उत्तरेच्या राज्यांनी केलेले व्यक्तिस्वातंत्र्याचे कायदे, भूमिगत आगगाड्यांचे वाढत गेलेले कार्य, कॅन्सस बिलावरील कटू चर्चा, कॅन्ससमधील भीषण संघर्ष, ड्रेड स्कॉट खटल्यासंबंधीचा सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल, निग्रो गुलामांना मुक्त करण्यासाठी ब्राऊनने अंमलात आणलेली धाडसी योजना, इत्यादींच्या उत्तर-दक्षिणेत झालेल्या परस्पर भिन्न प्रतिक्रियामुळे या दोन प्रदेशात असलेल्या तेढीला अधिकाधिक पीळ पडत गेला होता. अखेरीस १८६० सालीप्रदेश आपल्या भूमिकेशी ठाम राहिल्याने अटळ होता.

दाहक व स्फोटक बनलेल्या दासप्रथेच्या समस्येचा परिणाम देशातील राजकीय जीवनावर होणे अपिहार्यच मवाळ व संदिग्ध पवित्रा घेतल्यामुळे १८५० नंतर पक्षाची उत्तरेकडील लोकप्रियता संपुष्टात पाली. यावरून निग्रो गुलामगिरी हे उत्तर-दक्षिण संघर्षाचे मूळ कारण होते.

लिंगनची दासमुक्ती संबंधी नीती

उत्तरेकडील सर्वसाधारण लोकमत गुलामगिरीचे एका झटक्यात उच्चाटन करावे अशा मताचे नसले, तरी विमोचनवादी मात्र लिंगनला तशी मागणी करू लागले. लिंगन या बाबतीत अत्यंत सावधगिरीने वागत होता. विमोचनवाद्यांच्या मागणीप्रमाणे तत्काळ गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या मार्गातील सर्व अडचणी तो ओळखून होता. एकतर असे करणे घटनाबाह्य ठरेल असे त्याचे ठाम मत होते. दुसरे म्हणजे असे केल्याने उत्तरेकडील डेमोक्रेटिक सदस्य आणि विशेषतः सीमावर्ती राज्यातील नागरिक दुखावतील हेही तो जाणून होता. युद्धकाळात मावर्ती राज्ये संघराज्यात टिकवून धरणे अत्यंत निकडीचे व महत्त्वाचे होते. कारण या राज्यांत भरभराटलेली औद्योगिक केंद्रे होती. धान्याचा, चीज, मांस व दुधदुभत्याच्या पदार्थांचा पुरवठा याच राज्याकडून उत्तरीयांना होत होता. मेरीलँड व डीलावेअर ही संघराज्याबाहेर पडल्यास वॉशिंग्टन हे राजधानीचे शहर शत्रूच्या मान्याला उपडे पडणार होते. या गोष्टी ध्यानात घेऊन, सीमावर्ती राज्ये युद्धकार्यात प्रत्यक्ष मदत करीत नसली तरी, त्यांना दुखावणे सूत्रपणाचे ठरणार नाही असे लिंगनचे मत होते. गुलामगिरीचे उच्चाटन केल्यास ही राज्ये दुखावली जाणार हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते आणि संघराज्याच्या दृष्टीने ते हितावह ठरणार नाही याबद्दल त्याची पूर्ण खात्री होती. म्हणून गुलामी प्रथा नष्ट व्हावी असे त्याला स्वतःला प्रामाणिकपणे वाटत असूनही व असे केल्यास त्याच्या पक्षसदस्यांनी त्यांच्यावर चालविलेली टीका थांबेल आणि इंग्लंडमधील लोकमत संघसरकारला अनुकूल हे सर्व कळूनही केवळ सीमावर्ती राज्यांचे महत्त्व ध्यानात घेऊन त्याने दासप्रथे संबंधाने दिरंगाईचे धोरण अंगिकारले. हे त्याच्या मुत्सद्देगिरीचे द्योतक होते. विमोचनवाद्यांच्या समाधानासाठी काँग्रेसकडून त्याने ऑगस्ट १८६१ आणि जुलै १८६२ मध्ये दोन कॉन्फिस्केशन कायदे (Confiscation Acts) पास करवून घेतले. या कायद्यांनी राज्यसंघाच्या हस्तगत झालेल्या प्रदेशातील गुलामांना आणि राज्यसंघाच्या हद्दीतून संघसरकारच्या छावणीकडे पळून आलेल्या गुलामांना मुक्त करण्याची तरतूद केली.

ऑगस्ट १८६२ मध्ये होरेसग्रीले या 'न्यूयॉर्क ट्रीब्यून' च्या संपादकाने आपल्या वृत्तपत्रात 'बीस मीलियन नागरिकांची याचना' या मथळ्याखाली एक लेख लिहून दासप्रथेचे कायदेशीररीत्या ताबडतोब उच्चाटन केले जावे अशी मागणी केली आणि असे न झाल्यास संघराज्यातील एकीला तडा जाईल असा धमकीवजा इशाराही दिला. यानंतर दोन दिवसांनी या लेखाला दिलेल्या उत्तरात लिंगनने

निःसंदिग्धपणे आपली बाजू मांडतांना दासप्रथा कायम ठेवणे अगर नाहीशी करणे हा युद्धामागील आपला मूळ हेतू नसून संघराज्याची एकी व अभेद्यता अबाधित राखणे हे आपले आद्य उद्दिष्ट आहे, या उद्दिष्टाच्या सिद्धीसाठी दासप्रथापूर्णतः कायम ठेवावी लागली, किंवा काही गुलाम स्वतंत्र करून काहीच्या दास्याच्या शृंखला कायम ठेवाव्या लागल्या तरी तसे करण्यास आपण मागेपुढे पाहणार नाही असे स्पष्ट केले. संघराज्याचे ऐक्य पुन्हा प्रस्थापित करणे हे आपले एकमेव उद्दिष्ट

आहे हे तो संघर्षाला आरंभ झाल्यापासून पुन्हा पुन्हा आवर्जून सांगत होता आणि हा विचार जनतेच्या मनावर बिंबविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होता.

• दासविमोचनाचा जाहिरनामा:

संघराज्याच्या एकीच्या पुढे दासप्रथेचा प्रश्न लिंकनच्या लेखी गौण असला, तरी दासप्रथेचे उच्चाटन त्यालाही आवश्यक व निकडीचे वाटत होते. या प्रश्नाचा त्याने खोलवर विचारही केला होता. दासप्रथा नष्ट करण्याच्या मार्गात कायद्याची अडचण उपस्थित होऊ नये म्हणून मार्च १८६२ मध्ये संघराज्यातील गुलामाच्या धन्यांनी गुलामांना मुक्त केल्यास प्रत्येक गुलामामागे ४०० डॉलरची रकम मोबदल्यात दिली आईल अशी घोषणा त्याने केली. या घोषणेला सीमावर्ती राज्यांनी प्रतिसाद दिला नाही, तेका दि १८६२ मध्ये काँग्रेसला पाठविलेल्या संदेशात त्याने. १९०० सालापर्यंत संघराज्यातील गुलाम मालकांनी गुलामांना मुक्त केले तरीही त्यांना दर गुलामामागे ४०० डॉलरचा मोबदला दिला जावा असे सुचविले. काँग्रेसने याला मंजुरी दिली. परंतु यालाही सीमावर्ती राज्यांनी अनुकूल प्रतिसाद दिला नाही. अखेरीस सप्टेंबर १८६२ च्या अँटीएटमच्या पहिल्या विजयानंतर दासविमोचनाच्या जाहिरनाम्याचा मसुदा तयार केला गेला, आणि नव्या वर्षारंभाच्या शुभमुहूर्तावर १ जानेवारी १८६३ रोजी तो जाहीर केला गेला. त्या दिवसापासून संघसरकारविरुद्ध शस्त्र उपसलेल्या राज्यातील सर्व गुलाम स्वतंत्र आहेत अशा आशयाचा हा जाहिरनामा दासविमोचनाचा जाहिरनामा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

• लिंकनच्या मुत्सद्देगिरीची उत्तम साक्ष

लिंकनने काढलेला हा दासविमोचनाचा जाहिरनामा त्याच्या समंजस मुत्सद्देगिरीची उत्तम साक्ष देतो.. यातील तरतूद केवळ संघराज्याविरुद्ध लढणाऱ्या राज्यांनाच लागू होणार असल्याने सीमावर्ती राज्ये याच्या कक्षेत येणार नव्हती. तेथील दासप्रथेला यामुळे धक्का लागणार नसल्याने तेथील गुलाममालक दुखावले जाणार नव्हते. ज्या राज्यांच्या संबंधात यात तरतूद होती ती राज्ये संघसरकारच्या अधिसत्तेखाली नसल्याने तेथेही या धोरणाचा अंमल होण्याचा प्रश्न उदभवत नव्हता. यामुळे केवळ दासमुक्तीचे धोरण जाहीर करण्याव्यतिरिक्त या जाहिरनाम्याला अर्थ उरत नव्हता. तरीही काही दृष्टींनी हा जाहिरनामा फायदेशीर डाला. लिंकनने दासप्रथेबाबतची संदिग्धता सोडल्यामुळे विमोचनवाद्यांचे काही अंशी समाधान झाले. त्यांची टीका थोड्या प्रमाणात निवळली. इंग्लंडवर याचा अपेक्षित परिणाम झाला. तसेच राज्यसंघावरही याचा अप्रत्यक्ष परिणाम झाला. तेथील निग्रो गुलाम मुक्तीच्या आशेने संघसरकारच्या लष्करी छावण्याकडे धाव घेऊ लागले.

• दासविमोचनाची घटना दुरुस्ती :

तेराव्या संशोधनाचा प्रस्ताव काँग्रेसपुढे मांडला गेला आणि १८६५ च्या अखेरपर्यंत आवश्यक तेवढ्या राज्यांची मंजुरी मिळून दासविमोचनाचे तेरावे संशोधन घटनेला जोडले गेले.

● लिंकनचे परराष्ट्र धोरण (१८६१-६५)

लिंकनचे इंग्लंडशी असलेले धोरण -इंग्लंडने दक्षिणेच्या राज्यसंघाला मदत करू नये, हे लिंकनच्या परराष्ट्र धोरणाचे सूत्र होते. म्हणून त्याने मुत्सद्दीपणे सुचविले की, यादवी म्हन्जे काही दोन देशामधील युद्ध नव्हे यासाठी लिंकनने चार्ल्स अँडम्स याला इंग्लंडमध्ये आपले विचार पटविण्यासाठी पाठविले. योगायोगाची गोष्ट म्हणजे ब्रान्स लंडन येथे पोहोचला त्याच दिवशी (१३ मे १८६०) बोलणी होण्यापूर्वीच सुचनेप्रमाणे इंग्लंडने तटस्थता जाहीर केली.

लिंकनने सेनापती बिनफिल्ड स्कॉटच्या सूचनेप्रमाणे दक्षिणेच्या राज्यसंघाच्या समुद्रतटाची नाकेबंदी केली होती. राज्यसंघाला आशा वाटत होती की, इंग्लंड ही नाकेबंदी तोडून आपणास मदत करील. या आशेचे कारण की इंग्लंडला दक्षिणेचा कापूस (कच्चा माल) हवा होता. तो मिळवण्यासाठी इंग्लंड नक्की संघराज्याच्या विरोधात जाऊन आपणास मदत करेल. दक्षिणेच्या या आशेप्रमाणे जर इंग्लंडने संघराज्याशी संघर्ष केला असता संघराज्याच्या वॉशिंग्टन या राजधानीला धोका निर्माण झाला असता.

इंग्लंडच्या तटस्थेची कारणे :

१) कापसाचा प्रचंड साठा

- २) धान्याची आयात
- ३) लोकमत प्रतिकूल
- ४) कॅनडा धोक्यात

ट्रेट प्रकरण- संघराज्याच्या विल्कीज या आरमार अधिकाऱ्याने इंग्लंडचे 'ट्रेट' नावाचे जहाज कॅरीबियन मुद्रात अडविले. त्यात असलेले मेसन व स्लिट्टेल हे राज्यसंघाचे दोन दूत उतरवून घेतले व आंतरराष्ट्रीय जहाजांला जाऊ दिले. संघराज्याने आंतरराष्ट्रीय नियम मोडला म्हणून त्याने इंग्लंडची क्षमा मागावी व दोन्ही दूतांना सोडून द्यावे अशा आशयाचा खलिता इंग्लंडच्या सरकारने तयार केला पण राणी व्हिक्टोरिया हिच्या पतीने सौम्य शब्दात दुसरा खलिता लिहिण्यास सांगितले. यात एक दीड महिना लोटला. लिंकन व सीवर्ड यांनी मुत्सद्देगिरीने खलित्यास उत्तर देऊन हे प्रकरण मिटविले. ट्रेट जहाज अडविल्याबद्दल त्यांनी खेद व्यक्त केला व दोन्ही दूत सोडून दिले. दोन्ही दूत हे युद्धमान पक्षातील असल्यामुळे त्यांच्या अटकेचे समर्थन देखील करण्यात आले.

• फ्लोरिडा व अलबामा प्रकरण :

इंग्लंडमधील लेअर्डब्रदर्स, लिव्हरपूल या कंपनीने बांधलेले 'अलमा' जहाज दक्षिणेला मदत करण्यास पाठविण्यात आले. यापूर्वीच 'फ्लोरिडा' हे जहाज इंग्लंडहून राज्यसंघाकडे रवाना झाले होते. ही जहाजे संघराज्याच्या व्यापारी जहाजावर मारा करून त्यांना जलसमाधी देत होती. चार्ल्स अँडम्स यासंघराज्याच्या इंग्लंडमधील वकिलाने तगादा लावून जहाज अडविण्याचा प्रयत्न केला होता. हे प्रकरण इंग्लंडच्या नायालयात गेले होते. इंग्रज न्यायाधीशाने निर्णय दिला की इंग्लंडमधील खाजगी कंपनी कोणासही युद्धसाहित्य देऊ शकतात. या निर्णयाने लिंकन अस्वस्थ झाला. त्याने खंबीरपणे अमेरिकन व्यापारी जहाजांची नुकसानभरपाई इंग्लंडने द्यावी अशी मागणी केली. त्याचप्रमाणे त्याने अमेरिकन व्यापारी जहाजाना इंग्लंडच्या जहाजांवर तोफा डागण्यास प्रोत्साहन दिले. हेतू हा की इंग्लंडला शह बसावा. इंग्लंड संघराज्यास अनुकूल बनले. इ.स. १८६३ मध्ये इंग्लंडचे संघराज्यविषयीचे प्रतिकूल धोरण बदलले, याचे मुख्य कारण म्हणजे लिंकनने जाहीर केलेला 'दासमुक्तेचा जाहीरनामा' लिंकनचा युद्धामागील मुख्य हेतू गुलामगिरी संपावी, हा आहे असे इंग्लंडला स्पष्टपणे समजले तेव्हा इंग्लंड संघराज्यास अनुकूल झाला.

लिंकनने रशियाशी मैत्री प्रस्थापित केली होती. या सुमारास इंग्लंड-रशियामध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची स्थिती दिसू लागली होती अशा स्थितीत संघराज्याशी मिळते घेण्यातच आपले हित आहे असाविचार इंग्लंडने केला,

इ.स. १८६३ मध्ये संघराज्याने राज्यसंघावर गेटिसबर्ग व व्हिक्सबर्ग येथे निर्णायक विजय मिळविले होते याचा परिणाम इंग्लंडवर झाला. पराभूत होण्याच्या मार्गावर असलेल्या राज्यसंघाला मदत करणे उचित नव्हे, असा निर्णय इंग्लंडने घेतला. वरील प्रमाणे निर्णय घेऊन इंग्लंडने खाजगी कंपन्यांना गुप्त आज्ञा दिल्या की त्यांनी राज्यसंघाला युद्धनौका पुरवू नयेत (सप्टेंबर १८६३),

इ.स. १८६४ मध्ये दक्षिणेने कॅनडामधून संघराज्यावर हल्ले केले. लिंकनने मुत्सद्देगिरीचा अवलंब केला. त्याने 'रश बेगाट करार' रद्द केला व अमेरिका आणि कॅनडा यामधील करून तेथे सुरक्षा सैनिक नेमले. यामळे इंग्लंडला भीती वाटली की संघराज्य कॅनडात सैकोत म्हणून त्याने दक्षिणेला कॅनडामधून संघराज्यावर हल्ले करण्यास मनाई केली.

वरील विविध घटनांवरून लिंकनचे इंग्लंडशी असलेले परराष्ट्र धोरण कसे होते याची कल्पना येते.

• लिंकनचे फ्रांस संबंधी धोरण

यादवीच्या काळात फ्रांसमध्ये तिसरा नेपोलियन हा सम्राट होता. दक्षिणेतून फ्रांसला होत होता. म्हणून कापसासाठी फ्रांस आपल्याला मदत करील अशी दक्षिणेला आशा वाटत होती. पण फ्रांसने गृहयुद्धाचा फायदा घेऊन मेक्सिकोवर आपली सत्ता स्थापण्याची महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्याचे ठरविले. मेक्सिकोने फ्रान्सचे कर्ज फेडले नव्हते. येथे राजकीय गोंधळ होता. याचा फायदा घेऊन तिसरा नेपोलियन याने इंग्लंडच्या संमतीने फौजा पाठविल्या. तेथील राजधानीचा ताबा घेतला व आपला माणूस म्हणून मॅक्सिमिलियनथाला मेक्सिकोचा राजा बनविले, नेपोलियनची साम्राज्य लालसा पाहून इंग्लंडने आपले अंग काढून घेतले. लिंकनच्या सल्ल्याने सीवर्ड याने 'मत्रो सिद्धांताची' आठवण नेपोलियनला करून दिली व मेक्सिकोतून बाहेर पडण्यास सांगितले.

दक्षिणेच्या राज्यसंघाला देखील फ्रांसच्या कारवाईत साम्राज्यवादी स्वरूप आढळले म्हणून त्याने देखील ठामपणे फ्रांसला कळविले की जर फ्रांसने मेक्सिको ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला तर आम्ही संघराज्याबरोबर तुमचा विरोध करू.

या सुमारास मेक्सिकन प्रजेने देखील फ्रांसचा विरोध केला. परिणामतः फ्रांसने मेक्सिकोमधून फौजा काढून घेण्याचे ठरविले. मेक्सिको ताब्यात घेऊन उत्तर अमेरिका व दक्षिण अमेरिका खंडात आपले साम्राज्य पसरविण्याची महत्वाकांक्षा तिसरा नेपोलियन यास सोडावी लागली.

लिनकन- रशिया मैत्री

लिनकनच्या कारकीर्दीच्या वेळी रशियाचा झार अलेक्झांडर दुसरा हा होता. त्याने १८६२ मध्ये रशियातील भूदास पद्धतीचे उच्चाटन केले होते. त्यामुळे त्याला दाम पद्धतीच्या विरोधात असलेल्या संघराज्याबद्दल व अध्यक्ष लिनकनबद्दल आपुलकी वाटत होती, असा समज पसरला होता. पण या मैत्रीचे स्वरूप कालांतराने उघडे पडले. रशियाचा पोलंडच्या संदर्भात इंग्लंडशी संघर्ष होणार, असे झारला वाटत होते. जर संघर्ष झाला तर इंग्लंडच्या युद्धनौका बाल्टिक समुद्रात रशियाच्या आरमाराची कोंडी करतील. म्हणून अमेरिकेच्या भेटीची बतावणी करून आपले आरमार जर बाहेर काढले तर इंग्लंडशी संघर्ष उडताच इंग्लंडच्या आरमारावर स्वारी करणे सोयीचे होईल, या दृष्टीने झारने लिनकनशी मैत्रीची बतावणी करून संघराज्याकडे आपल्या युद्धनौका पाठविल्या होत्या.

• लिनकनचे अंतर्गत धोरण :

निधी गोळा :

लिनकनला यादवीसाठी पैशाची नितांत आवश्यकता होती. म्हणून त्याने निधी गोळा करण्याचे ठरविले. त्याने जकात कर बसविला व कागदी चलनात वाढ केली. याप्रमाणे १८० कोटी डॉलर वसूल केले तसेच कर्ज रोखे विकून १२० कोटी डॉलर गोळा केले. यादवीतील बहुतेक लढाया दक्षिणेतच झाल्यामुळे उत्तरेचे आर्थिक जीवन उद्ध्वस्त झाले नव्हते. म्हणून हा निधी गोळा करण्यात लिनकनला विशेष कष्ट पडले नाहीत कारखानदारांनी देखील लिनकनला भरपूर साहाय्य केले.

आश्वासन पूर्ण :

लिनकनने राष्ट्राध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीच्या वेळी रिपब्लिकन पक्षातर्फे जी आश्वासने दिली होती त्याच पूर्ती करण्यासाठी त्याने खालील कायदे पास केले.

• मॅरिल टॅरीफ ॲक्ट :

हा कायदा १८६१ मध्ये पास करण्यात आला. यामुळे आयात मालावर जकात कर वाढविण्यात आला त्यामुळे पैसाही मिळाला व कारखानदारांना खूप करण्यात यश मिळाले.

• नॅशनल बँकिंग ॲक्ट :

हा कायदा १८६३ साली पारीत करण्यात आला. त्याद्वारे बँकेची स्थापना करण्यात आली. या बँकेने कागदी चलन काढले.

होमस्टीड ॲक्ट :

हा कायदा १८६३ साली पारीत करण्यात आला. मिसिसिपीच्या पश्चिमेकडील प्रदेश ओसाड होता. या कायद्याने ओसाड प्रदेश शेतीसाठी उपयोगात आला. त्यामुळे शेतकरी वर्गाच्या मागण्या पूर्ण झाल्या. या भागात जो राहायला येईल त्याला फक्त १० डॉलर्समध्ये १६० एकर जमीन मिळेल असा या कायद्याचा आशय होता. फक्त त्याने सतत पाच वर्षे पावेतो त्यातून पीक काढावयास हवे.

मॉरीललेड ग्रान्ड ॲक्ट :

हा कायदा देखील १८६३ मध्येच पारीत करण्यात आला. या कायद्याने उच्च शिक्षण संस्था निर्माण करणाऱ्या राज्याला जमीन देण्याचे ठरले. याचा फायदा अनेक संस्थांनी उचलला. त्यामुळे ओसाड प्रदेश गजबजू लागला. कृषिमंडळे स्थापन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना शासकीय साहाय्य मिळू लागले.

• दळणवळण

युनियन पॅसिफिक व सेंट्रल पॅसिफिक या नावाच्या रेल्वे कंपन्यांना जमीन देण्यात आली. उद्देश हा की रेल्वे मार्ग निर्माण व्हावे व पश्चिमेकडील भागांशी दळणवळण व्यवस्थित व्हावे.

खनिज संपत्ती :

पश्चिमेकडील ज्या प्रदेशात कोळसा होता तो प्रदेश नाममात्र दराने खाजगी कंपन्यांना देऊन कोळशाचे उत्पादन वाढविण्यात आले. अशाच प्रकारे अन्य खनिज संपत्ती उत्पादन प्रोत्साहकांना देण्यात आले

लिनकनचा मृत्यू :

१४ एप्रिल १८६५ रोजी रात्री फोर्ड नाटकगृहात लिनकन नाटकाचा प्रयोग पाहात बसला असता जाने बुध नावाच्या इसमाने त्याच्यावर गोळी झाडली. या आघाताने लिनकन जो बेशुद्ध झाला तो पुन्हा शुद्धीवर आलाच नाही. दुसऱ्या दिवशी पहाटे त्याची प्राणज्योत मावळली.